

ADVIES

BELEIDSNOTA ENERGIE EN KLIMAAT 2024-2029:
KAPSTOKKEN MET SLAGPOTENTIEEL

Advies van de Sociaal-Economische Raad van Vlaanderen, Wetstraat 34-36, 1040 Brussel

W www.serv.be – T +32 2 209 01 11 – E info@serv.be

Decretale opdracht SERV-decreet 7 mei 2004 art. 20 (SAR-functie)

Goedkeuring raad 25 november 2024

Contactpersoon Annemie Bollen abollen@serv.be
 Julien Matheys jmatheys@serv.be

SERV-advies Beleidsnota Energie en Klimaat 2024-2029

Mevrouw de minister

De SERV ziet in de Beleidsnota Energie en Energie 2024-2029 veel kapstokken om de komende legislatuur het energie- en klimaatbeleid effectiever, efficiënter en sociaal rechtvaardiger te maken.

Dit advies doet enkele suggesties om het beleid nog slagkrachtiger te maken, om de energietransitie haalbaarder en betaalbaarder te maken voor gezinnen en ondernemingen, om strategische autonomie extra te versterken en om meer positieve sociaal-economische neveneffecten te realiseren.

Tot slot reikt de SERV met dit advies ook graag de hand om samen verder werk te maken van de concretisering van de vele intenties in de beleidsnota.

Hoogachtend

Pieter Kerremans
administrateur-generaal

Danny Van Assche
voorzitter

Inhoud

Krachtlijnen	5
Advies	7
Inleiding	7
1. Rol defossiliseringsinitiatieven verder uit	8
1.1 Hang defossilisering op aan overlegde en klare agenda	8
1.2 Trek defossilisering door in diverse plannen	9
1.3 Defossiliseer sneller o.w.v. strategische autonomie	10
2. Geef collectieve projectkader extra slagkracht	14
2.1 Verruim de doelgroep van de collectieve aanpak	14
2.2 Haak ook andere doelen aan collectieve projecten	15
3. Hang prijsverhouding en financiering recht	16
3.1 Garandeer een gezonde prijsverhouding	16
3.2 Zet middelen gericht in	18
Eindnoten	20

Krachtlijnen

Goede kapstokken met slagpotentieel. De SERV waardeert dat de Beleidsnota Energie en Klimaat 2024-2029 werk maakt van de drie werven die de SERV in haar prioriteitennota voor 2024-2029 rond energie en klimaat naar voren schoof: een defossiliseringsstrategie, collectieve projecten en een gezonde prijsverhouding. De Beleidsnota bevat dan ook kapstokken om de komende legislatuur de energietransitie haalbaarder en betaalbaarder te maken voor gezinnen en ondernemingen en om hen minder afhankelijk te maken van onzekere fossiele energie-import.

Overtuigende defossiliseringsplannen. De beleidsnota voorziet heel wat initiatieven om defossilisering te versnellen, zoals de omzetting van de talrijke EU-richtlijnen en de voorbereiding van de Klimaat- en Energieplannen. De SERV hoopt dat er - na overleg - snel duidelijkheid komt over de defossiliseringsagenda en hoe die ruimtelijk en lokaal ingevuld zal worden. Duidelijkheid helpt gezinnen én ondernemingen om investeringen te plannen en sociaal-economische kansen van de transitie te benutten. Communicatie over de potentiële impact van ETS2 kan helpen om de sense of urgency voor defossilisering te verhogen. Verder hangt defossilisering samen met de uitbouw van energie-infrastructuur. De SERV kijkt bijvoorbeeld uit naar de initiatieven om meer ruimte te maken voor Vlaamse onshore wind. Ook de veiligheid van energie-infrastructuur moet voldoende aandacht krijgen.

Ruimere collectieve projecten. De SERV verwelkomt de collectieve *renovaties*. De SERV had gevraagd naar dergelijke collectieve projecten als noodzakelijke aanvulling op de overige beleidsinstrumenten die zich sterk beroepen op de individuele verantwoordelijkheid. Die collectieve projecten kunnen ook integraler werken en bijdragen aan andere doelen zoals minder armoede en meer cohesie, minder woonschaarste, meer vergroening en klimaatadaptatie, ... Wijkprojecten die tegelijk inzetten op meer woonaanbod en verdichting kunnen bijvoorbeeld financiële ruimte creëren om de renovaties voor kwetsbare groepen te financieren. Daarnaast kan een collectieve aanpak ook bedrijven en bedrijventerreinen helpen met de energietransitie én kunnen collectieve projecten bedrijven inschakelen als aanbieders van oplossingen.

Gegarandeerde gezonde prijsverhouding. De beleidsnota besteedt veel aandacht aan de financiering van de energie- en klimaattransitie, al blijven er nog enkele vraagtekens. Zo is er nog onduidelijkheid over de ETS1- en ETS2-middelen, de energiepremies, de autofiscaliteit en de prijsverhouding. De SERV waardeert in ieder geval de aangekondigde inspanningen om de prijsverhouding tussen fossiele brandstoffen en elektriciteit te verbeteren via dalende Vlaamse openbare dienstverplichtingen in de elektriciteitsfactuur en een taks shift. Ook het aangekondigde gasexitbeleid kan de prijsverhouding verbeteren als het zich concretiseert in snellere gasnetafschrijvingen. Bijkomend zou een meer geïntegreerde infrastructuurplanning en de aanpak van de schulden en de financiële lasten van Fluvius een stijging van de elektriciteitsnetkosten en de daarmee verbonden verslechtering van de prijsverhouding kunnen beperken. Tot slot hoopt de SERV dat de *betere* prijsverhouding ook een *gegarandeerde gezonde* prijsverhouding wordt door een mechanisme dat hiervoor samen met de federale overheid wordt uitgewerkt.

Overleg voor sociaal-economische slagkracht. De SERV maakt zich op om de komende legislatuur rond het energie- en klimaatbeleid met onderbouwde adviezen en rapporten in overleg te treden. Via overleg kan de sociaal-economische gedragenheid van het energie- en klimaatbeleid versterken, kunnen krachtige netwerken geactiveerd worden én kunnen de sociaal-economische opportuniteiten van de energie- en klimaattransitie beter geplukt worden.

Advies

Inleiding

Op 15 november 2024 maakte de Vlaamse Regering de beleidsnota's 2024-2029 over aan het Vlaams Parlement. De beleidsnota's bevatten de strategische plannen van de leden van de Vlaamse Regering voor de uitvoering van het regeerakkoord en het (lopend) beleid dat niet in het regeerakkoord wordt vermeld.

In uitvoering van zijn decretale opdracht brengt de SERV-advies uit over de beleidsnota's die behoren tot het werkveld van de SERV. Met deze adviezen wil de SERV vooral een voorzet geven voor de verdere concretisering van de ambities van de Vlaamse regering. Deze adviezen gaan niet in op alle aspecten. Het voorliggende advies gaat in op de prioriteiten van de SERV rond energie en klimaat zoals die waren opgenomen in de prioriteitennota, meer bepaald de vraag naar een defossiliseringsstrategie, collectieve projecten en een gezonde energieprijsverhouding.

De SERV waardeert dat het regeerakkoord en de beleidsnota's veel ruimte voorzien voor overleg. De sociale partners willen daarin ten volle hun rol opnemen, met inhoudelijke expertise en sterk studiewerk en als representatief forum voor akkoorden en gedragen beleidsadvies.

De SERV hoopt dan ook op een sterke, structurele dialoog tussen de sociale partners en de Vlaamse Regering en met het Vlaams Parlement. De SERV waardeert in dat verband alvast dat het regeerakkoord verwijst naar de SERV en VESOC om werkgelegenheidsakkoorden af te sluiten en om de sociale partners volwaardig te betrekken bij de voorbereiding en uitvoering van het Vlaamse arbeidsmarktbeleid. Maar de SERV heeft uiteraard de opdracht en ambitie om op meer terreinen een belangrijke rol te spelen.

De sociale partners zijn daarom vragende partij om aan het begin van deze legislatuur en vervolgens jaarlijks een VESOC-overlegagenda met de Vlaamse Regering af te spreken als basis voor VESOC-akkoorden en voor SERV-adviezen en studiewerk in een vroege fase over belangrijke beleidsuitdagingen. Uiteraard is ook proactief (informeel) overleg belangrijk en mogelijk.

1. Rol defossiliseringsinitiatieven verder uit

De beleidsnota energie en klimaat 2024-2029 zet volop in op defossilisering. De SERV doet enkele suggesties om de defossiliseringsstrategie duidelijker en economisch slim uit te rollen (1.1), om die door te trekken in diverse plannen en omzettingen (1.2) en om die te versnellen om zo de strategische autonomie te versterken (1.3).

1.1 Hang defossilisering op aan overlegde en klare agenda

Maak een duidelijke en economisch slimme defossiliseringsagenda

Zorg voor een duidelijke defossiliseringsagenda voor investeringen. De beleidsnota voorziet heel wat initiatieven om de defossilisering te versnellen. De SERV hoopt dat er - na overleg - snel duidelijkheid komt over een precieze defossiliseringsagenda. Zo'n defossiliseringsagenda moet bepalen wanneer welke investeringen moeten overschakelen van fossiele brandstoffen (aardgas, stookolie, propaan,...) naar niet-fossiele energiebronnen. Een duidelijke, gefaseerde aanpak maakt dat private en publieke investeerders, netbeheerders en elektriciteitsproducenten hun investeringen hier tijdig op kunnen afstemmen. Een duidelijke defossiliseringsagenda helpt bv. gezinnen om hun verwarmingsinvesteringen te plannen. Nu is het nog onduidelijk tot wanneer gasketels geplaatst kunnen worden. Zo'n agenda biedt ook de vereiste voorspelbaarheid en stabiliteit aan ondernemers en aan aanbieders van defossiliseringsoplossingen. Ook voor de planning van netten en elektriciteitsproductiecapaciteit – investeringen die tijd vergen - moet zo'n agenda snel opgemaakt worden.

Maak de agenda economisch slim door afstemming met relevante actoren. Succesvolle defossilisering van verwarming, transport en andere processen vraagt samenwerking met sleutelactoren zoals de warmtepomp-, PV-, isolatie-, batterij-industrie, installateurs van de hernieuwbare energietechnologieën en opslagsystemen, de bouwsector, netbeheerders, ... Door hen te betrekken bij de vaststelling van de defossiliseringsagenda kan die afgestemd worden op wanneer Vlaamse productie- en installatiecapaciteit voldoende beschikbaar zal zijn om aan de gecreëerde vraag te voldoen. Dat verhoogt de kans op een bloeiende Vlaamse clean tech sector en -industrie en laat toe om met de energietransitie ook een sociaal-economisch succesverhaal te schrijven.

Overleg over een ruimtelijk gefaseerd defossiliseringsplan

Geef aan wanneer zones fossielvrij worden. De beleidsnota voorziet een gasexitbeleid. Naast een defossiliseringsagenda voor investeringen (cf. supra), is er nood aan een ruimtelijk defossiliseringsplan, dat onder meer aangeeft tot wanneer gasdistributienetten op de diverse plaatsen nog klanten zullen bevoorraden. Een ruimtelijk gefaseerde defossilisering kan vermijden dat het volledige gasnet in stand gehouden moet worden totdat de laatste gasnetklanten zijn overgeschakeld, hetgeen niet kostenefficiënt is. Een ruimtelijk gefaseerde defossilisering kan ook gasnetinvesteringen vermijden door prioritair te defossiliseren waar anders gasnetinvesteringen nodig

zouden zijn en waar het elektriciteitssysteem al sterk genoeg is om meer elektrificatie op te kunnen vangen.

Hou rekening met de transitiepotentiëlen. De beleidsnota kondigt aan Fluvius en de VREG te betrekken bij het opstellen van het gasexitbeleid. Door ook andere actoren, inclusief economische actoren en sectoren, te betrekken bij de ruimtelijke fasering van de defossilisering, kan er rekening gehouden worden met de specifieke technische omstandigheden, transitiepotentiëlen en -opportunities van de lokale activiteiten die op bepaalde gasnetten zijn aangesloten. Ook overleg met woonmaatschappijen, burgerenergiecoöperaties, maatschappelijk opbouwwerk, ... kan helpen om de defossilisering op een haalbare en voorspelbare manier vorm te geven, met aandacht voor kwetsbaren en voor de mogelijkheden om op het terrein initiatieven te nemen.

Verzeker de samenhang met de plannen van (boven)lokale besturen

Maak de lokale warmtezoneringssystemen minder vrijblijvend. De beleidsnota voorziet een kader voor steden en gemeenten om lokale verwarmings- en koelingsplannen op te maken die aangeven waar er warmte- en koudnetten komen. Zo'n kader zou best garanderen dat dergelijke lokale warmtezoneringssystemen beschikbaar zijn voor heel Vlaanderen. Zo kan elke burger en elke onderneming bij investeringsbeslissingen rekening houden met eventuele plannen voor warmte- en koudnetten. Ook kan de ruimtelijke fasering van de defossilisering dan inhaken op deze lokale zoneringssystemen.

Overweeg een collectieve renovatieverplichting voor (boven)lokale besturen. Om de ruimtelijke gefaseerde defossilisering in de praktijk te brengen, kan ook gedacht worden aan een verplichting voor (boven)lokale besturen om collectieve projecten aan te bieden om een zone voor te bereiden op defossilisering (cf. een collectieve renovatieverplichting voor (boven)lokale besturen)¹. Als alle (boven)lokale besturen aangezet worden om collectieve projecten aan te bieden, kan dat de gezoneerde defossilisering begeleiden.

1.2 Trek defossilisering door in diverse plannen

Schuif defossilisering in de EPC-aanpak en in de renovatieplannen

Vertaal de defossiliseringsagenda in de EPC-aanpak en LT-gebouwendoelstelling. De beleidsnota kondigt terecht een herziening aan van de 2050-energieprestatiedoelstelling voor residentiële en niet-residentiële gebouwen. Die doelstelling beoogt nu een EPC-label A tegen 2050. Die doelstelling en/of de label A-omschrijving moet worden aangepast, omdat die geen garantie biedt op een fossielvrij gebouwenpark. De EPBD-richtlijn stelt echter dat de nieuwe gebouwen tegen 2030 fossielvrij verwarmd moeten worden en dat het bestaande gebouwenpark tegen 2050 fossielvrij moet zijn.

Klaar de vereisten uit voor semi-publieke gebouwen. De beleidsnota vermeldt verschillende energiedoelen voor private gebouwen enerzijds en openbare gebouwen anderzijds. Gezien de verschillen vraagt de SERV naar duidelijke afbakening en definitie van deze soorten gebouwen.

Maak een robuust VEKP 2021-30 en een nieuw VEKP 2031-2040

Evalueer en onderbouw het VEKP 2021-2030. De SERV vindt het positief dat de beleidsnota streeft naar een snelle afwerking van een geactualiseerd VEKP 2021-2030, zodat ook het Belgisch NEKP bij de Europese Commissie ingediend kan worden. Dat vormt het beste antwoord op de Aanmaningsbrief die België heeft ontvangen van de Europese Commissie². Daarnaast hecht de SERV veel belang aan de aangekondigde evaluatie van de belangrijkste maatregelen uit het huidige ontwerp van actualisatie van het VEKP 2021-2030. Daaruit zou duidelijker moeten blijken of deze haalbaar zijn en of er nood is aan bijsturing van maatregelen. Daarmee komt Vlaanderen ook tegemoet aan de vraag van SERV naar onderbouwing van het plan³. Bij deze evaluatie hoort ook een afdoende sociaal-economische toetsing; maatschappelijk via de strategische adviesraden en academisch. Het is echter onzeker of de sociaal-economische invalshoek voldoende aan bod komt in de academische toetsing via het Opvolgpanel VEKP dat volgens de beleidsnota zou worden voortgezet en dat bestaat uit experts uit universiteiten en onderzoeksinstituten.

Start werkzaamheden voor VEKP 2031-2040 en de actualisering langetermijnstrategie 2050.

De beleidsnota kondigt aan te zullen starten met de voorbereiding van het VEKP 2031-2040. Dat plan moet o.a. verder duidelijkheid geven aan burgers en ondernemingen zodat zij investeringen, die in vele gevallen nog ruim na 2030 zullen doorwerken, op een zo goed mogelijk onderbouwde manier kunnen voorbereiden. Het actualiseren van de langetermijnklimaatstrategie 2050 uit 2019 is in dat opzicht ook van belang. De SERV wenst constructief bij te dragen aan het overleg ter voorbereiding van die plannen en strategie.

Operationaliseer gezwind FF55

Maak samen werk van de omzetting van FF55 en ander EU klimaat- en energiebeleid. De beleidsnota wil terecht snel werk maken van de implementatie van de vele richtlijnen die volgen uit het Fit for 55 pakket. De SERV kijkt verwachtingsvol uit naar een snelle en degelijke omzetting van die vele Europese beslissingen naar Vlaamse wetgeving en het actieplan dat hiertoe wordt opgemaakt. Gezien de hoeveelheid werk en de tijdsdruk die dat inhoudt, verdient die opdracht een hoge prioriteit binnen het VEKA.

Weeg op onderhandelingen. Het is ook een goede zaak dat werk gemaakt wordt van een beter intra-Belgisch overleg en dat er deelgenomen zal worden internationale en EU-onderhandelingen. Het is namelijk van belang dat Vlaamse beleidsmakers op Europese beslissingen kunnen weeten en de specificiteit van de Vlaamse context op Europees niveau kunnen aankaarten.

1.3 Defossiliseer sneller o.w.v. strategische autonomie

Verhoog de sense of urgency rond defossilisering

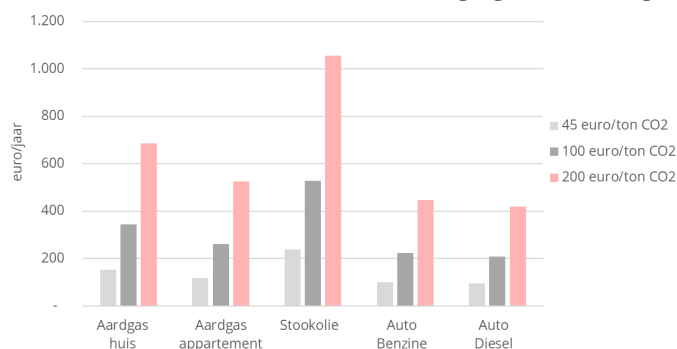
Versnel om hogere energie-, materiaal- en klimaatkosten te vermijden. Het is onduidelijk hoe snel de acties in de beleidsnota de afhankelijkheid van fossiele energie kunnen verminderen. Een voldoende snelle defossilisering is in het huidige onzekere geopolitieke klimaat met volatiele energieprijzen en een onzekere bevoorrading van vitaal belang omdat Vlaanderen erg

importafhankelijk en energie-intensief is. Er vloeien nu miljarden euro's weg uit Vlaanderen voor de import van fossiele energie. Ook dreigt fossiele energie op korte termijn o.a. door de klimaatdoelen en de Europese ETS- en ETS2-systemen duurder te worden (cf. infra). Hoe sneller Vlaanderen onafhankelijker wordt van fossiele energie, hoe meer gezinnen en ondernemingen beschermd zijn tegen dure fossiele energie en hoe sterker het sociaal-economisch weefsel. Door de transitie al in 2024-2029 goed vast te pakken, kunnen ook de transitiekosten dalen, omdat investeringen dan meer kunnen aansluiten op natuurlijke investeringsmomenten en omdat we dan de verwachte schaarste aan arbeidskrachten, middelen en materialen in de jaren '30 en '40 voor zijn. Bovendien kan meer inzet op defossilisering de klimaatdoelen gemakkelijker en vaak goedkoper realiseren.

De investeringen die voor defossilisering nodig zijn, moeten wel via ondersteuning, begeleiding en een juiste prijsverhouding (cf. infra) haalbaar en betaalbaar worden voor iedereen. Ook moet in het defossiliseringsproces de impact op de concurrentiepositie van ondernemingen opgevolgd worden. Verder biedt defossilisering lokale sociaal-economische kansen die gegrepen moeten worden, bv. voor de Vlaamse warmtepomp- en zonnepanelensector. Zo kan verder gebouwd worden op de voorloperspositie van Vlaamse R&D voor zonnepanelen en op de sterktes van de lokale maakindustrie bv. voor building-integrated en light-weight PV.

Communiceer duidelijk over ETS2 en mogelijke evoluties van energieprijzen. De beleidsnota wil inzetten op een transparante communicatie om het draagvlak voor de transitie te verzekeren. De SERV vindt het belangrijk om ook helder te communiceren over de invoering van ETS2 in 2027 en de mogelijke impact hiervan op de energiefacturen, net zoals de impact van toenemende netinvesteringen op de nettarieven. Over ETS2 is nog maar weinig bekend waardoor gezinnen en ondernemingen deze evolutie wellicht onvoldoende meenemen in hun investeringsbeslissingen. Concreet zal ETS 2 vanaf 2027 via de energieleveranciers de kosten verhogen voor wie fossiele brandstoffen gebruikt voor gebouwen, transport en voor economische en industriële activiteiten die niet onder ETS1 vallen. De impact op de energiefacturen voor verwarming en transport is nu nog onzeker, omdat de prijs van de emissierechten nog onzeker is (Figuur 1). De Europese regelgeving hanteert gedurende 3 jaar weliswaar een drempel van 45 euro/ton CO₂ om prijsstempende mechanismen in gang te zetten, maar dat is geen echt plafond. Sommige analisten schatten in dat de prijs, zeker vanaf 2030, veel hoger zou kunnen oplopen (volgens sommigen tot >200 euro/ton CO₂).

Figuur 1: Onzekerheid over meerkost ETS2 voor fossiele energiegebruiker is groot⁴.

Bereid Vlaanderen nu al preventief voor op eventueel stijgende fossiele energieprijzen. De beleidsnota heeft terecht aandacht voor de impact van ETS2 maar lijkt te focussen op de periode na 2030. De SERV vraagt om Vlaanderen nu al voor te bereiden op potentieel stijgende energieprijzen door ETS2. Hoewel de verwachte impact van ETS2 na 2030 inderdaad hoger kan zijn, kan het systeem al vanaf 2027 tot prijsverhogingen leiden, ondanks de mechanismen die tot 2030 de koolstofprijs enigszins temperen. De energieprijzen crisis van 2022 en de geopolitieke onzekerheden maken duidelijk dat, ongeacht de precieze impact van ETS2, snelle actie nodig is om de weerbaarheid van alle gezinnen en ondernemingen tegen sterk fluctuerende (fossiele) energieprijzen te verhogen. Dat gebeurt best structureel en preventief o.a. door gezinnen en ondernemingen snel minder of niet meer afhankelijk te maken van fossiele energie.

Vang meer onshore wind

Zet sterker in op onshore windenergie. De beleidsnota verhoogt de doelen voor onshore wind van 2.643 naar 2.800 GW in 2030. Meer onshore windenergie is cruciaal voor de strategische autonomie omdat het één van de meest stabiele hernieuwbare energiebronnen van Vlaanderen vormt. Meer onshore windenergie – en meer elektriciteitsproductiecapaciteit in het algemeen, ook via zonnepanelen, biogasinstallaties, e.d. – is nodig om de uitfasering van elektriciteitscentrales, de elektrificatie en eventuele reshoring op te vangen en de afhankelijkheid te verminderen van geïmporteerde fossiele energie, geïmporteerde elektriciteit of geïmporteerde offshore windenergie. De onshore winddoelen moeten zorgvuldig gekozen worden zodat ze kaderen in de 2050-klimaatneutraliteitsdoelstelling én zodat ze gebruikt kunnen worden om tijdig netinvesteringen te plannen.

Voorzie meer ruimte voor windenergieprojecten. Het is een goede zaak dat de beleidsnota voor onshore wind gaat werken aan vereenvoudigde vergunningsprocedures, snellere beroepen, minder problemen met radars, onderzoeken naar versnellingszones en alternatieve steun zoals het tweezijdig bijpascontract (2-sided contract for difference). Sedert 2023 nam het bijkomend vermogen aan windturbines in Vlaanderen immers een forse duik, o.a. door een ongunstig markt- en investeringsklimaat⁵. De SERV hoopt dan ook uit dat de aangekondigde initiatieven letterlijk en figuurlijk meer ruimte maken, ook in de ruimtelijke planning, voor substantieel meer onshore wind.

Zorg voor een robuuste infrastructuur

Voorzie flexibiliteit op een kostenefficiënte wijze. De beleidsnota voorziet de opmaak van een flexibiliteitsplan 2030 samen met de belanghebbenden. Dat is een goede zaak omdat flexibiliteit mee de elektrificatie en de groei van (intermittente) hernieuwbare energieproductie moet opvangen. De SERV vraagt om daarbij de kostenefficiëntie van de gekozen aanpak te bewaken en ook te kijken naar batterij-opslag, wijkbatterijen, collectieve verwarmingsinstallaties, koude/warmte-opslag, demand side management, digitale meters op cabineniveau, Ook elektriciteitsproductie via alternatief georiënteerde fotonvoltaïsche panelen en building integrated photovoltaics (BIPV) kunnen helpen om productiepieken uit te vlakken. Verder kunnen biogasinstallaties en (hernieuwbare) WKK's met hun flexibel inzetbaar vermogen terzake een belangrijke rol spelen.

Richt structureel overleg op voor betere infrastructuur. Het is logisch dat de beleidsnota energie een structureel overleg rond klimaat voorziet, omdat dit een horizontaal thema is. Een vergelijkbaar structureel overleg lijkt ook aangewezen voor infrastructuur. De planning van infrastructuur (gebouwen, energie- en CO₂-netten, transport, ...) wordt best geïntegreerd aangepakt. Dat laat toe om infrastructuur in de diverse domeinen beter op elkaar af te stemmen, synergieën te realiseren en de kosten te drukken. Een degelijke infrastructuur is ook cruciaal voor het investerings- en ondernemingsklimaat. Het is positief dat de beleidsnota economie, wetenschap, innovatie en industrie binnen de Klimaatsprong een participatief traject plant tussen infrastructuurbeheerders, grote industriële clusters, grote kmo-zones en de overheid om de infrastructuurbehoefte te bepalen. Bredere maatschappelijke infrastructuurbehoefte lijken hier wel niet aan bod te komen. Ook lijkt de oefening vooral rekening te houden met de elektrificatie van bestaande energieverbruiken maar niet met eventuele extra woningen, extra economische activiteiten of reshoring. Om te zorgen dat elektriciteitssystemen tijdig aangepast worden aan diverse maatschappelijke ontwikkelingen en geen bottleneck worden, moeten de lange termijnplannen en -scenario's van de diverse domeinen samengelegd worden om te komen tot een meer geïntegreerde infrastructuurplanning⁶.

Waarborg de veiligheid van energie-infrastructuur, zowel fysiek als digitaal. De beleidsnota economie, wetenschap, innovatie en industrie besteedt aandacht aan cyberveiligheid van ondernemingen. Gezien de toenemende digitalisering van energienetwerken met digitale meters en geautomatiseerde regeltechnieken, moet ook cyberveiligheid van deze kritieke energie-infrastructuur voldoende aandacht krijgen. Er moet geïnvesteerd worden in robuuste beveiligingsystemen en protocollen in samenwerking met cybersecurity-experts. Daarnaast moet ook gewerkt worden aan de fysieke veiligheid van de energie-infrastructuur. In tijden van geopolitieke spanningen en versnellende klimaatverandering moet energie-infrastructuur in overleg met de infrastructuurbeheerders en het federale niveau beschermd worden tegen sabotages, overstromingen, stormen, om de leveringszekerheid en publieke veiligheid te blijven garanderen.

Borg de voorziening van essentiële materialen, zoals koper. De beleidsnota economie, wetenschap, innovatie en industrie besteedt aandacht aan de voorziening van kritieke grondstoffen en een circulaire economie. Het lijkt logisch om in dat kader, samen met het materialen-, afval- en recyclagebeleid strategisch na te denken over hoe voor de nodige materialen voor de energiesystemen wordt gezorgd. De wereldwijde vraag naar koper en andere grondstoffen neemt toe door de energietransitie. Op korte termijn wordt grote koperschaarste verwacht, met bijhorende prijsstijgingen en leveringsproblemen en ev. vertraagde netuitbreidingen. Circulaire businessmodellen en meer recyclage bieden hier opportuniteiten. Daarnaast kan er overwogen worden om export van strategische (afval)materiaalstromen waar nodig te temperen en ev. investeringen in de energietransitie te versnellen om de grote schaarste voor te zijn.

2. Geef collectieve projectkader extra slagkracht

De beleidsnota kiest volop voor de slagkracht van een collectieve aanpak voor renovaties. De raad suggereert om de slagkracht van die collectieve aanpak nog te vergroten door de doelgroep te verruimen (2.1) alsook de doelen (2.2).

2.1 Verruim de doelgroep van de collectieve aanpak

Renoveer meer collectief

Maak werk van collectieve renovaties. De beleidsnota zet sterk in op collectieve renovaties. De SERV benadrukt dat dit een goede keuze is. Zelf had de SERV ook aangedrongen op zo'n collectieve aanpak als noodzakelijke aanvulling op de overige beleidsinstrumenten die zich sterk beroepen op de individuele verantwoordelijkheid van burgers en bedrijven (bv. *Mijn Verbouwpremie*)⁷. Collectieve renovaties kunnen individuele actoren die dat wensen, bijstaan. Een meer collectieve aanpak van renovaties kan het beleid effectiever en efficiënter maken en kwetsbare groepen beter bereiken. Het is dan ook een goede zaak dat de beleidsnota aankondigt de hinderpalen voor een collectieve aanpak o.a. in de premies, leningen en in de regelgeving te zullen aanpakken. Daarbij moeten ook de barrières voor energiedelen sneller weggewerkt worden.

Focus niet te fors op E- en F-woningen. De beleidsnota kondigt aan de collectieve aanpak te focussen op de labels E en F en appartementen. Hoewel een focus op de minst zuinige energielabels in sommige gevallen aangewezen is, is dat niet altijd zo. Zo is het energielabel niet altijd een goede indicatie van de werkelijke klimaatimpact of van de kostenefficiëntie van mogelijkheden om CO₂-emissies te verminderen. Zo zal een collectieve warmtepomp en een lage temperatuurswarmtenet vooral zin hebben in wijken waar woningen al een redelijke isolatiegraad hebben (bv. B- en C-labels). Zo kunnen E- en F-woningen slecht gelegen zijn of nog met andere structurele problemen kampen, waardoor hun energetische renovatie maatschappelijk misschien niet wenselijk of optimaal is. Zo zal een wijkproject dat een wijk van het gas af wil krijgen, alle woningen moeten meekrijgen. Zo kan het aangewezen zijn om te focussen op woningen van kwetsbare gebruikers of kwetsbare wijken. De SERV pleit dan ook voor een breder perspectief om de prioriteiten voor een collectieve aanpak te bepalen.

Zet collectieve projecten ook in voor bedrijven en bedrijventerreinen

Verruim van collectieve renovaties naar collectieve projecten, ook bij bedrijven. Hoewel het regeerakkoord melding maakt van collectieve projecten, vermeldt de beleidsnota enkel collectieve renovatie en collectieve energie-infrastructuur. De SERV vraagt om de collectieve aanpak ruimer op te vatten en ook collectieve projecten te voorzien voor bedrijven en bedrijventerreinen. Collectieve projecten zijn ook nodig om bedrijven en zeker kmo's bij te staan in de uitdagingen van de energietransitie. Sectorale collectieve aanpakken moeten daarbij zeker overwogen worden. Zo kunnen collectieve aanpakken zich richten op specifieke doelgroepen die een gelijkaardige technische, financiële of organisatorische oplossing behoeven, bv. ondernemingen in (sub)sectoren⁸.

Collectieve projecten gericht op bedrijventerreinen kunnen energie-acties bevorderen bij de diverse bedrijven op een bedrijventerrein en terwijl andere ook gemeenschappelijke projecten en projecten in synergie (bv. warmtenetten, opslag, energiehubs, ...) kunnen aanvuren.

Creëer ook partnerschappen met bedrijven. Collectieve projecten kunnen economische activiteiten in Vlaanderen stimuleren als ze inzetten op partnerschappen met (boven)lokale en/of Vlaamse actoren. Collectieve projecten kunnen een gegarandeerde vraag creëren die economische actoren kan helpen om hun productiecapaciteit op te schalen. Ook kmo-bedrijven kunnen deze opdrachten uitvoeren door bv. aanbestedingen in voldoende kleine loten op te delen. Door hun schaal bieden collectieve projecten kansen voor lokale installateurs en bouwactoren én voor lokale industriële oplossingen.

2.2 Haak ook andere doelen aan collectieve projecten

Maak een ruim beleidskader voor collectieve projecten

Verruim de collectieve energie-aanpak naar een integrale collectieve aanpak. De beleidsnota's energie en wonen beperken de doelstelling van de collectieve aanpak tot energiedoelen zoals het verbeteren van de energiestatistiek. Door enkel te focussen op energie, worden belangrijke maatschappelijke meerwaarden van een meer integrale aanpak gemist. Ook praktijkvoorbeelden tonen de meerwaarde van een bredere aanpak aan⁹. Zo kunnen collectieve projecten ook zorgen voor minder armoede en meer cohesie, meer verdichting en minder woon-schaarste, minder mobiliteitsproblemen en meer vergroening, meer ontharding en klimaatadaptatie ... Een meer integrale aanpak biedt ook mogelijkheden om de renovaties, in het bijzonder bij kwetsbare groepen, betaalbaar te maken. Zo kunnen lokale wijkprojecten die tegelijk via verdichting en op-toprechten het woonaanbod verhogen financiële ruimte creëren om renovaties of woningen voor kwetsbare groepen te financieren.

Maak een beleidskader voor collectieve projecten. Een regulerend en ondersteunend kader moet ontluikende collectieve initiatieven opschalen en faciliteren en alle (boven)lokale besturen aanzetten om hierin een rol op te nemen. Dat kader moet dus niet alleen gericht zijn op collectieve renovaties, maar op collectieve projecten in hun breedheid.

Surf op dynamieken van wijken en (boven)lokale besturen

Hang collectieve aanpakken ook op aan buurtbehoeften en -dynamieken. De beleidsnota kondigt aan met de collectieve aanpak te focussen op wijken, buurten en straten waar er nog veel winst te boeken is en op sociale woonwijken. Een wijk- of buurtaanpak heeft inderdaad het voordeel dat die kan inspelen op typische karakteristieken van de wijk of buurt, op het buurtgevoel en op aanwezige buurtdynamieken. Aanvullend kunnen deze wijkaanpakken ruimer gaan dan renovatie en inspelen op andere buurtbehoeften bv. via integrale wijkvernieuwingsprojecten. Daarom kan het aangewezen zijn om ook maatschappelijke actoren zoals buurtopbouw-werk en het lokaal middenveld bij deze collectieve projecten te betrekken.

Geef zuurstof en middelen aan (boven)lokale dynamieken. De beleidsnota wil verder steunen op het netwerk VVSG klimaat en op lokale besturen om collectieve renovaties te ondersteunen. (Boven)lokale besturen, steden en buurten tonen inderdaad dynamieken waarop de energietransitie kan meesurfen. Het lokale niveau kan soms ook beter dan regionale overheden burgers overtuigen om mee te stappen in de energietransitie, hen begeleiden en uitdagingen integraal aanpakken. (Boven)lokale besturen en zeker steden nemen trouwens nu al vaak de energietransitie-handschoen op met ambitieus klimaat- en energiebeleid. Overigens sluit een wijk- en buurt-aanpak aan bij een bredere tendens naar meer nadruk op het lokale niveau en bij de opkomst van de buurt als tussenniveau voor verbinding en activering¹⁰. Deze integrale (boven)lokale initiatieven moeten wel de nodige zuurstof en middelen krijgen; een 'pot voor iconische goestingprojecten' is nodig omdat deze projecten nu vaak moeten schrapen in diverse sectorale potjes¹¹.

3. Hang prijsverhouding en financiering recht

De beleidsnota besteedt terecht veel aandacht aan de opvulling van het financieel plaatje van de energie- en klimaatuitdaging. Deel 3.1 gaat nader in op de plannen voor een betere prijsverhouding. Deel 3.2 bespreekt enkele andere financieringskwesties.

3.1 Garandeer een gezonde prijsverhouding

Verbeter de prijsverhouding niet louter, maar garandeer de gezondheid

Zet stappen voor een *betere* prijsverhouding. Het is goed dat de beleidsnota werk wil maken van een betere prijsverhouding tussen fossiele brandstoffen en elektriciteit. Dat ondersteunt de elektrificatie van gebouwenverwarming, transport, de industrie, Concreet wil de beleidsnota zorgen dat de lasten van de openbare dienstverplichtingen in de elektriciteitsfactuur niet toenemen én verlagen door een taks shift. Via welke stappen dat vorm zal krijgen en wat daarvan de impact zal zijn op diverse types energieverbruikers, moet nog uitgeklaard worden.

Garandeer een *gezonde* prijsverhouding, samen met de federale overheid. De beleidsnota vermeldt dat een prijsverhouding van hoogstens 2 à 2,5 nodig is om een warmtepomp rendabel te maken in vergelijking met een aardgasketel en ten hoogste 2,6 in vergelijking met een stookolieketel. De beleidsnota engageert zich om die prijsverhouding te verbeteren, maar niet om een bepaalde prijsverhouding tegen een bepaalde termijn te halen. Hoewel een '*betere*' prijsverhouding zeker welkom is, biedt dat voor investeerders wellicht onvoldoende zekerheid, vooral omdat andere evoluties ondertussen de prijsverhouding negatief kunnen beïnvloeden zoals veranderende commodityprijzen en stijgende kosten voor de aanpassing van de elektriciteitsnetten. Voor de investeringszekerheid lijkt het aangewezen om samen met de federale overheid een mechanisme uit te werken dat effectief een bepaalde *gezonde* prijsverhouding in een bepaald tijdspectief garandeert. Zekerheid en voorspelbaarheid over de prijsverhouding worden trouwens belangrijker door geopolitieke onzekerheden en volatielere commodityprijzen.

Laat VREG de financiering van gasnetten degelijk regelen

Maak een visie op aardgasdistributienetten. De beleidsnota energie wil een exitbeleid voor het gasdistributienet voorbereiden met Fluvius en de regulator 'om de financiële impact van een dalend aardgasverbruik te beperken en stranded assets te vermijden'. In die zin is het ook positief dat nodeloze plaatsing van digitale gasmeters vermeden wordt¹².

Concretiseer de defossiliseringsagenda in de gasnetafschrijvingen. De SERV heeft eerder gevraagd om versnelde aardgasnetafschrijvingen te overwegen¹³. Door de defossiliseringsagenda te concretiseren, kunnen de afschrijvingstermijnen voor aardgasnetten in overeenstemming gebracht worden met de resterende gebruiksduur. Versnelde aardgasnetafschrijvingen kunnen de prijsverhouding verbeteren. Ze vormen naast de taks shift, lagere Vlaamse ODV-kosten en ETS2 een vierde factor om de prijsverhouding gunstig te beïnvloeden. Versnelde afschrijvingen van 4 mld euro gasnetactiva en 1,3 mld euro geplande investeringen lijken overigens financieel haalbaar als men op tijd begint, de kosten over veel gasklanten en meerdere jaren spreidt en rekening houdt met de evolutie van overige prijscomponenten.

Bewaak netkosten

Vermijd onnodig oplopende netkosten. Bovenstaande evoluties zullen naar verwachting tegenwerkt worden door stijgende nettarieven als gevolg van aanpassingen aan de elektriciteitsnetten omwille van de energietransitie. Er moet vermeden worden dat die kosten onnodig stijgen. Dat kan door de efficiëntie van de netontwikkeling te bewaken, met meer verfijnde kosteninschattingen, degelijke kosten-batenanalyses en een krachtige regulering.

Maak geïntegreerd infrastructuurplan. Door netinfrastructuur samen met andere infrastructuur meer geïntegreerd te plannen, kunnen er meer synergieën gerealiseerd worden en kunnen de netkosten beperkt worden¹⁴.

Dring aan op een verlaging van de rentelasten van de netbeheerders. Een aanzienlijk deel van de netkosten zijn financiële lasten verbonden met de vergoeding van het eigen en vreemd vermogen van de netbeheerders. Die kosten kunnen dalen door te zorgen voor minder schulden en lagere kosten van het vermogen. Reeds eerder vroeg de SERV naar een oplossing voor die hoge schulden van Fluvius (ruim 11 miljard euro; een schuldgraad van 61%)¹⁵ waarbij de lasten niet worden doorgeschoven naar de jaren '30 en '40¹⁶. De VREG beschikt over heel wat instrumenten om die schulden te verlagen. Ook vroeg de SERV diverse opties voor goedkoper vermogen te overwegen zoals een andere vergoeding van netbeheerders en een obligatielening om Vlaams spaargeld te mobiliseren.

Vermijd dat PPS-constructies kosten onnodig opdrijven en schulden verschuiven. Het is goed dat beleidsnota met PMV en VEB werk wil maken van publiek-private samenwerking en Europese middelen wil inzetten om energie- en klimaatprojecten te financieren. Opvallend is dat de beleidsnota deze PPS-constructies ook vermeldt voor elektriciteitsnetinvesteringen; het is onduidelijk wat dit betekent voor Fluvius en de schulden van Fluvius. Meer algemeen vraagt de SERV te vermijden dat PPS-constructies ondoorzichtig worden en de kosten opdrijven of doorschuiven.

3.2 Zet middelen gericht in

Richt de premies meer

Verfijn inkomenscategorieën en steunniveaus. De beleidsnota energie plant een verfijning van de inkomenscategorieën voor steunniveaus van de premies en een onderzoek naar hoe renovaties haalbaar gemaakt kunnen worden voor Vlamingen met een beperkte financiële draagkracht. Het is nog onduidelijk hoe premies precies vorm zullen krijgen en welke prioriteiten gelegd zullen worden rekening houdend met budgetbeperkingen. De SERV werkt graag mee aan een bredere evaluatie van het ondersteuningsbeleid en de aanpak voor kwetsbare groepen in het bijzonder, ook in relatie met ETS2 en het sociaal klimaatplan.

Rationaliseer de premies. De EPC-labelpremie zou aangepast worden voor wie fossielvrij verwarmt. De SERV dringt aan op een ruimere rationalisering van de premies die kijkt naar de meerwaarde bovenop de andere premies, de transactiekosten (opmaak van certificaten, etc.), het bereik, etc. Ook wees de SERV al eerder op de beperkingen van de EPC-labels¹⁷.

Voorzie een bredere evaluatie en hervorming van de autofiscaliteit

Zorg voor een gepaste autofiscaliteit. Emissievrije, vnl. batterij-elektrische, voertuigen moeten o.a. volgens het VEKP 2021-2030 zorgen voor aanzienlijk minder Vlaamse ESR-emissies, minder fossiele energie-import en bijhorende prijsrisico's. De beleidsnota stelt terecht dat ETS2 en een energietaks shift de total cost of ownership (TCO) van emissievrije voertuigen zullen verbeteren. Daarnaast kondigt de beleidsnota Financiën en Begroting de stopzetting aan van de vrijstelling van belasting op inverkeerstelling (BIV) en jaarlijkse verkeersbelasting (JVB) voor batterij-elektrische voertuigen. Die stopzetting wil inkomsterosie vermijden en alle weggebruikers laten bijdragen aan het onderhoud van de weginfrastructuur. Een bredere hervorming van de verkeersbelastingen, ook voor de thermische voertuigen, moet vermijden dat dit een ongunstig effect heeft op de (relatieve) TCO van emissievrije voertuigen. Het is ook nog onduidelijk in welke mate de BIV en JVB van emissievrije voertuigen forfaitair of gedifferentieerd zullen worden, bijvoorbeeld in functie van de kenmerken van het voertuig (gewicht, vehicle-to-grid mogelijkheid, milieu-impact van productie/transport/...) en/of van de eigenaar, zoals dat elders ingevoerd werd¹⁸.

Zet ETS1- en ETS2-middelen en het Klimaatfonds gefocust in

Besteed ETS2-middelen en klimaatfonds efficiënt. Het is een goede zaak dat de beleidsnota aankondigt het Klimaatfonds efficiënter in te zetten, met minder complexiteit en rompslomp en voor projecten met een hogere impact. Ook de Vlaamse inkomsten van het nieuwe ETS2-systeem zouden via het klimaatfonds besteed worden, o.a. aan de Mijn VerbouwPremie, Mijn VerbouwLening, collectief renovatiebeleid, Vlaams Sociaal Klimaatplan, De SERV vraagt hierbij aandacht voor de additionaliteit van de bestede middelen, een focus op een preventieve aanpak voor alle burgers en ondernemingen die door ETS2 getroffen worden en het vermijden van ongunstige effecten op de prijsverhouding.

Faciliteer de energietransitie bij de industrie met ETS1. Terecht wil de beleidsnota Vlaamse ETS1-veilinginkomsten die ook aan het klimaatfonds zijn toegewezen, prioritair inzetten om de transitie naar low-carbon (en, naar wat de SERV begrijpt, ook koolstofvrije) processen bij de energie-intensieve industrie te ondersteunen. Samen met de minister van Economie zou bekeken worden hoe de middelen maximaal kunnen bijdragen aan emissiereducties, competitiviteit, economische transitie en duurzame verankering. Prioritair moet daarbij gekeken worden naar de zgn. contracts for difference om ook operationele kosten in rekening te brengen. Dat instrument werd ook in de beleidsnota Economie, Wetenschap, Innovatie en Industrie naar voren geschoven, in navolging van de Klimaatsprong.

Eindnoten

Beeldmateriaal: [Luisa Brimble \(Unsplash\)](#)

- ¹ SERV (14/10/2021). Advies: Met "Fit for 55" naar een fit Vlaanderen. <https://www.serv.be/serv/publicatie/advies-fit-55-fit-vlaanderen>
- ² Europese Commissie (14/11/2024). Inbreukenpakket voor november: voornaamste beslissingen. Commissie roept België, Bulgarije, Tsjechië, Estland, Griekenland, Kroatië, Cyprus, Malta, Oostenrijk, Polen, Portugal, Slovenië en Slowakije op hun definitieve geactualiseerde nationale energie- en klimaatplannen zo snel mogelijk in te dienen. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/nl/inf_24_5223
- ³ SERV (28/6/2023). Advies Vlaams Energie- en Klimaatplan 2021-2030. <https://www.serv.be/serv/publicatie/advies-vlaams-energie-en-klimaatplan-2021-2030>
- ⁴ Uitgangspunten: aardgasverbruik huis: 17.000 kWh/jaar, aardgasverbruik appartement: 13.000 kWh/jaar, stookolie: 2.000 liter/jaar; auto: 14.429 km/jaar en 6,5l/100km voor benzine – 5,5l/100km voor diesel.
- ⁵ (63 MW terwijl het VEKP per jaar 150 MW ambieerde en er in 2021 en 2022 jaarlijks 200 MW bij kwam) VEKA (2024). Energie- en klimaatbeleid in cijfers – Energiekaart. <https://www.vlaanderen.be/veka/energie-en-klimaatbeleid-in-cijfers/energiekaart#gegevens-selecteren-en-downloaden>; Vlaamse regering (5/12/2023). Ontwerp Vlaams Energie- en Klimaatplan 2021-2030. https://assets.vlaanderen.be/image/upload/v1683894247/Vlaams_Energie-_en_Klimaat-plan_actualisatie_12_mei_2023_tpletf.pdf
- ⁶ SERV (22/12/2023). Advies: Netinvesteringen: Leiden en snoeien om duurzaam te groeien. <https://www.serv.be/serv/publicatie/advies-investeringsplan-flu-vius-2024-2033>
- ⁷ SERV (28/6/2023). Advies: Vlaams Energie- en Klimaatplan 2021-2030. <https://www.serv.be/serv/publicatie/advies-vlaams-energie-en-klimaatplan-2021-2030>; SERV (21/5/2024). Rapport: collectieve projecten: warme dekens voor de energietransitie. <https://www.serv.be/serv/publicatie/rapport-collectieve-projecten-warme-dekens-energietransitie>
- ⁸ SERV (21/5/2024). Rapport: collectieve projecten: warme dekens voor de energietransitie. <https://www.serv.be/serv/publicatie/rapport-collectieve-projecten-warme-dekens-energietransitie>
- ⁹ SERV (21/5/2024). Rapport: collectieve projecten: warme dekens voor de energietransitie. <https://www.serv.be/serv/publicatie/rapport-collectieve-projecten-warme-dekens-energietransitie>
- ¹⁰ SERV (21/5/2024). Rapport: collectieve projecten: warme dekens voor de energietransitie. <https://www.serv.be/serv/publicatie/rapport-collectieve-projecten-warme-dekens-energietransitie>
- ¹¹ SERV (28/6/2023). Advies: Vlaams Energie- en Klimaatplan 2021-2030. <https://www.serv.be/serv/publicatie/advies-vlaams-energie-en-klimaatplan-2021-2030>
- ¹² SERV (22/12/2023). Advies: Netinvesteringen: Leiden en snoeien om duurzaam te groeien. <https://www.serv.be/serv/publicatie/advies-investeringsplan-flu-vius-2024-2033>
- ¹³ SERV (22/12/2023). Advies: Netinvesteringen: Leiden en snoeien om duurzaam te groeien. <https://www.serv.be/serv/publicatie/advies-investeringsplan-flu-vius-2024-2033>
- ¹⁴ SERV (22/12/2023). Advies: Netinvesteringen: Leiden en snoeien om duurzaam te groeien. <https://www.serv.be/serv/publicatie/advies-investeringsplan-flu-vius-2024-2033>
- ¹⁵ Fluvius (30/6/2024). Tussentijdse Verkorte Geconsolideerde IFRS – Financiële Staten. <https://over.fluvius.be/sites/fluvius/files/2024-09/fluvius-economische-groep-tussentijdse-verkorte-geconsolideerde-ifrs-staten-300624.pdf>
- ¹⁶ SERV (22/12/2023). Advies: Netinvesteringen: Leiden en snoeien om duurzaam te groeien. <https://www.serv.be/serv/publicatie/advies-investeringsplan-flu-vius-2024-2033>
- ¹⁷ SERV (13/3/2023). Advies: Verzameldecreet V. <https://www.serv.be/serv/publicatie/advies-verzameldecreet-v>
- ¹⁸ SERV (16/9/2024). Rapport: Financiële instrumenten voor auto's: veel wegen naar de toekomst. <https://www.serv.be/serv/publicatie/rapport-financiele-instrumenten-autos>